ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ
ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР

Հասարակական գիտություններ № 3, 1960 Общественные науки

Կ. Ա. Դանիելյան

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԱՐԱՐԱՏՅԱՆԻ ՄԵՄՈՒԱՐՆԵՐԸ

Հարություն Արարատյանը XIX դարի առաջին կեսի հայ մեմուարային գրականության ներկայացուցիչներից մեկն է։ Նրա մեմուարները առաջին անգամ լույս են տեսել 1813 թվականին, Պետերբուրգում, ռուսերեն լեզվով՝ «Վաղարշապատեցի Հարություն Արարատյանի կյանքը...» վերնագրով։ 1821 թվականին Հալլենում գերմաներեն և ապա 1822 թվականին Լոնդոնում անգլերեն լեզուներով հրատարակվելուց բացի, այդ գիրքը թարգմանվել է նաև ֆրանսերեն ու վրացերեն և երկար ժամանակ, մինչև XIX դարի վերջերը, համարվել Կովկասի պատմության լավագույն աղբյուրներից մեկը։ Պ. Պողոշյանի հայերեն թարգմանությամբ այն լույս է տեսել 1892 թվականին, Թիֆլիսում։

Ներկա հոդվածը նվիրված է Արարատյանի մեմուարների գրական-պատմական նշանակության պարզաբանման հարցին։

* * *

Հ. Արարատյանի մեմուարներն ընդգրկում են մոտ հիսուն տարվա մի ժամանակաշրջան (1751—1797)։ Պատմական դեպքերով հարուստ ու բազմազան է այդ էպոխան և, կարելի է ասել, անկյունադարձային՝ մեր ժողովրդի պատմության մեջ։ Մի անգամ իր համար ուղի հարթած ազգային շարժումը XVIII դարի երկրորդ կիսամյակում այնպիսի չափեր ընդունեց, որ ժողովրդի (մասամբ նաև հարևան ժողովուրդների) կյանքում տեղի ունեցած յուրաքանչյուր պատմական իրադարձություն իր քաղաքական, տնտեսական և բարոյական որևէ արտահայտությամբ կապվում էր այդ շարժման հետ։ Ազգային շարժումը որոշում էր հայկական կյանքի ընդհանուր ուղղությունը, ոգին և իմաստը, նրա սոցիալ-պատմական բովանդակությունը։

Արարատյանի մեմուարները վառ կերպով արտահայտում են այդ էպոխայի մի քանի բնորոշ գծերը, ներքին հակասությունները, լուսավորության պահանջի և եկեղեցու սրբագործած տրադիցիաների գոտեմարտը, նորի ընթացքը և, վերջապես, անհատի տանջալից մաքառումը ինքնաազատագրման համար։

Ծնվելով Վաղարշապատում՝ հայ եկեղեցու այդ ամենահին օրրանում, Արարատյանը ապրել էր դառնություններով լի մի կյանք։

Դեռ երեխա, նա ստիպված էր պայքարել չարիքի դեմ, որը մարդիկ են ստեղծել մարդկանց դեմ, որ չարիք են բերում։ Նրա ձգտումները, նրա ցանկությունները յուրաքանչյուր քայլափոխին հանդիպում էին դիմադրության, ծաղրվում էին կամ արհամարհվում։ Տգիտության ու խավարի այդ ժամանակներում կրթություն ստանալու ձգտումն անգամ դատապարտվում էր։ Արարատյանը

---

[1] *Մեմուարների առաջաբանում Արարատյանն ասում է, որ իր հիշողությունները գրել է հայերեն լեզվով և ապա թարգմանել ռուսերենի։*

ցնցող պատկերներով է ներկայացնում իր մանկության տառապանքները, առանձնապես այն ամբողջ հալածանքը, որ կազմակերպում են գյուղի իշխանավորները՝ որդուն ուսումնական տեսնելու ցանկությամբ տարված այրու, և կրթվելու բուռն տենչով տոգորված նրա փոքրիկ որբուկի դեմ։ Մի անգամ գզիրը հաջողեցնում է բռնել դաշտային աշխատանքներից խույս տված Հարությունին հենց նրանց տան մեջ։ Ծեծ ու հայհոյանքով նա ստիպում է մորը և որդուն վերցնել գործիքները և գնալ տանուտերի մոտ։ «Նա քաշկռտելով մորս մազերից, ստիպեց իրեն հետևել»,— պատմում է Արարատյանը։ Բայց այդ արդեն անտանելի էր. «Մայրս թագուշակով խփեց գզրի գլխին և արյունաթաթախ արեց նրան»։ «Գզիրը առանց այն էլ քարասիրտ ու անխղճմտանք մարդ էր, միանգամայն կատաղեց, մորս սաստիկ ծեծեց ու, համարյա կիսաշունչ, փողոցում վայր ձգեց։

Այդքանով նա չկշտացավ. տանուտերին թողած՝ ուղղակի վազեց գյուղի կառավարիչ Գալուստի մոտ և դանգատվելով հայտնեց, որ մայրս չի հնազանդվում, ոչ ինքն է գնում բանելու և ոչ որդվոցն է ուղարկում, այլ միայն մտածում է, որ մեզ ուսում տա. մեկին, ասում է նա, կոշկակարի աշակերտ է տվել, մյուսին կարդալ-գրելու»[2]։

«Գալուստն այդ ժամանակ կալումն էր։

Նրա հրամանով յուր ստորադրյալներից վեց հոգի իսկույն եկան և մորս մազերից քարշ տալով, նրա մոտ տարան։

Եվ ահա ամենայն սառնասրտությամբ նա հրամայեց, որ մի ուժեղ տղամարդ կանչեն և գերմաստի մահակներ բերեն։

Եկավ մի հաստ ու կոպիտ գյուղացի, մորս շալակեց ու յուր ուսի վրայից նրա ձեռները պինդ բռնեց. իսկ մյուսները այնքան ծեծեցին նրան, որ ձայնը կտրվեց ու շորերն արնաթաթախ եղավ»[3]։

Այսպես էր մարդու ճակատագիրը։ Եվ ո՞վ է մեղավոր դրանում,— կրթության պակասը, տգիտությունը,— պատասխանում է Արարատյանը։ Բոլորովին պատահական չէ, որ նա գյուղի իշխանավորների և իր միջև եղած անհաշտության, կոնֆլիկտի հիմքում առաջին հերթին դրել է ոչ թե աղքատության, այլ կրթության հարցը։ Իհարկե, Արարատյանը տեսնում էր հարուստին և աղքատին, նրանց դիրքերի, կոչման, իրավունքների տարբերությունները։ Նրա համար իշխանավորը և աղքատ գյուղացին սոցիալապես հակադիր ծայրաթևեր էին։ Բայց Արարատյանը իր դեմ ելած գյուղական վերնախավի վերաբերմունքը բացատրում էր կրթության նկատմամբ նրանց ունեցած ատելությամբ։ Տգիտությունը նրանց չի ճնշում, չի նվաստացնում. նրանք դրանից ոչ մի անհանգստություն չեն զգում. ընդհակառակը, նրանց հաճելի է տեսնել անկիրթ ամբոխին, որովհետև դա հնարավորություն է տալիս ավելի լավ կողոպտելու, ավելի հանգիստ բանեցնելու, ավելի հեշտ համոզելու նրան, որ այդ այդպես էլ պետք է, որ նրա համար ուրիշ ելք չկա, քան աղոթքը, ծանր աշխատանքը և ենթարկվածությունը։ Այսպես է դատում Արարատյանը։

Այն հատուկենտ անհատները, որոնք մեծ զոհողություններով կարողանում են այդպիսի պայմաններում կրթություն ստանալ, ըստ Արարատյանի, արտա-

[2] Վաղարշապատեցի Հարություն Արարատյանի կյանքը. թարգման. Պ. Պ., Թիֆլիս, 1892, 440։

[3] Նույն տեղում, էջ 47—48։

կարգ մարդիկ են, որովհետև սոցիալական չարիքը՝ աղքատությունը անհնարին է դարձնում ամեն մի ընդունակության զարգացում. նա մարդուն կապում է գորշ աշխատանքին, ծանր, միշտ անտանելի կարիքին։ Եթե ինքը կրթություն է ստացել, ապա այդ իր բնական ընդունակությունների շնորհիվ է. «Այն ժամանակվա սահմանափակ լուսավորության պայմաններում,— ասում է Արարատյանը,— ես... նրանց աչքում մի անսովոր, արտակարգ երեխա էի»[4]։

Գյուղում ոչ մի դպրոց չկար։ Պային մի քանի մասնավոր ուսուցիչներ, որոնց մոտ դարձյալ հնարավոր չէր կրթված մարդ դառնալ։ «Ուսուցման փոխարեն,— ասում է Արարատյանը Տեր-Դարրիելի մասին,— նա ուրիշ ուսուցիչների սովորույթով ինձ օգտագործում էր դանազան աշխատանքներում, իսկ եթե դասեր էր տալիս, ապա անգիր ասելու ժամանակ, եթե պատահեր սխալվելիր անգամ մեկ բառի մեջ, անխնա պատժում էր, ճիշտն ասած, ուղղակի տանջահար էր անում ինչպես ինձ, այնպես էլ մյուս աշակերտներին»[5]։

Տանուտեր Սահակը իր տխմարությամբ հազիվ թե մրցակից ունենար գյուղում. Արարատյանը ավելացնում է. «Գյուղի մնացած ավագները և հարուստ մարդիկ նրանից խելացի չէին, կամ թե շատ քիչ էին խելացի, խոսքով՝ նրանք համարյա չունեին ոչ բարի սովորույթներ, ոչ գգաստ բանականություն»[6]։ «Իսկ գյուղական քահանաների մեծ մասը ոչ միայն չգիտեին բացատրել որևէ բան, այլ չէին կարող ասել, թե որտեղ է գրված այն, որի մասին հարցնում ես»[7]։

Երբ Արարատյանը հարցուփորձում է փանիկցի քահանային, սա «քաղցր ակնարկությամբ և լռությամբ» հասկացնում է նրան, որ ավելի լավ է հյուրասիրվել իր սեղանից, քան թե անպատեհ հետաքրքրությամբ իրեն անելանելի դրության մեջ դնել։

Փանիկցի քահանաները միայն Բլուրում չեն. նրանց կարելի է տեսնել և այնտեղ, որտեղ կա հայ եկեղեցի՝ Վաղարշապատ, Սղնախ, Հոխի, Մոզդոկ, Ղզլար և այլն։ Երևանների ու հանրության դաստիարակությունը իրենց ձեռքն առած, նրանք պատժում են և՛ երևանեներին, և՛ հանրությանը։ Այս է Արարատյանի եզրակացությունը։

XVIII դարի վերջերին Էջմիածինը Երևանի խանության սահմաններում միակ հաստատությունն էր, որ հարկատու չէր խանին։ Նա հարկ էր վերցնում իրեն ենթակա յոթ գյուղերից, ուներ վանքապատկան կալվածներ և ճորտեր։ Արարատյանն ասում է, որ գյուղացիները պարտավոր էին աշխատել ոչ միայն իշխանավորների, այլև վանքի համար. «Մեզ բոլորիս քշում էին աշխատանքի... ինչպես սովորաբար լինում է՝ դիշեր ու ցերեկ մերթ վանքապատկան դաշտում, մերթ որևէ ստարշինայի արտում»[8]։ Տուն վերադառնալ չէր թույլատրվում. առանց հացի ու ջրի գյուղացիներն օրն ի բուն աշխատում էին դաշտերում. նրանք պառկում էին չոր գետնին, քնում բաց երկնքի տակ, և այսպես օրեր, շաբաթներ...[9]։ Ահա գալիս է գյուղացիներից մեկը, որ ստացել է աշխատանքի իր վարձը. «գյուղի իշխանավորները հրամայում են կանգնեցնել նրան, և պատճառաբանելով, իբր նրա կովը կամ ուրիշ անասունը մտել է իրենց արտը և

[4] Жизнь Артемия Араратского . . . СПб, 1813, часть I, ст. 89.
[5] Там же, ст. 80.
[6] Там же, ст. 63.
[7] Там же, ст. 154.
[8] Там же, ст. 182—183.
[9] Там же, ст. 75.

տրորել ցորենը, պահանջում են վճարել վնասի համար»[10]։ Եվ այսպես նրանք վարվում են ոչ թե մեկի, այլ բոլոր չունևոր աղքատների հետ,— եզրափակում է Արարատյանը[11]։

Հարկադիր աշխատանքի տարված գյուղացիներին մնում էր հնազանդվել, մնում էր տանել և անարդարությունը, և չարությունը։ Իսկ ո՞ւմ կարող էին բողոքել նրանք։ Բողոքի համար նրանց սպասում էր մտրակը և ֆալախան, անհնազանդության համար ավելի մեծ պատիժը։ Բայց կային մարդիկ, որոնք ըմբոստանում էին հարուստի դեմ ի սեր աղքատի. դրանցից մեկն էր Տեր-Մզրախը. «Նա,— պատմում է Արարատյանը,— ավազակության միջոցով վրեժ էր լուծում հարուստներից աղքատների համար, և վերցնելով առաջիններից ինչքան հաջողվում էր, օգնում էր վերջիններին այնպես, որպես թե տալիս էր հարուստների կողմից յուրացված նրանց ունեցվածքի մի մասը»[12]։ Արարատյանը բացառիկ համակրանքով է խոսում աղքատներին պաշտպանելու ելած այդ քահանայի մասին։ Դա, ի միջի այլոց, միակ քահանան է, որին չի դիպել նրա թունավոր խոսքը։ Պետք է նկատել, որ Արարատյանը Աբովյանից առաջ և գրեթե նույնքան կրքոտ, որքան Աբովյանը, քննադատել է հայ հոգևորականությանը։ Աղքատներին պաշտպանելու ելած քահանայի օրինակը երբեք էլ հակասության մեջ չէ Արարատյանի հոգևորականության նկատմամբ ունեցած կարծիքների հետ։ Բանն այն է, որ Արարատյանը հայ կղերին չի զատում հայ իշխանավորից — նրանք շահագործողներ են, և այս իմաստով ըմբոստ քահանան չի պատկանում նրանց դասին։ Տեր-Մզրախը բանադրված մեկն է, այսինքն եկեղեցուց հեռացված մի անձնավորություն. նա իր դեմ է հանել ողջ հոգևորականությանը, իշխանավորներին և այդ պատճառով նա ժողովրդի մարդն է, աշխատավոր դասակարգի զավակը։ «Մերկե-Կուլաբցիք,— պատմում է Արարատյանը,— դառն աղքատ ժողովուրդ էին և միայն իրենց քահանայից (Տեր-Մզրախ) էին ամեն տեսակ օգնություն ստանում։

Եթե քահանան ճանապարհներին պատահում էր խեղճ մարդի, նա նրան տանում, ճանապարհ էր դնում մինչև մի անվտանգ տեղ, և եթե տեղեկանում էր, որ այդ մարդը աղքատ է և կարիք ունի, օգնում էր նրան որքան իր հանգամանքները ներում էին։

Իսկ ինքը տերտերը իր կողոպտած ավարից ոչինչ չէր վերցնում, բոլորն ուրիշներին էր բաժանում, այնքան լիներ, որ մի խեղճ մարդ պատահեր։

Շատ գյուղերի ընտանիք օրհնում էին քահանայի կյանքն՝ իր արած բարերարության համար»[13]։

Տեր-Մզրախի գործունեության նկարագրությամբ առաջին անգամ հայ նոր գրականության մեջ Արարատյանը դուրս էր բերում սոցիալական անհավասարության ու անարդարությունների դեմ ելած ըմբոստ անհատին։

Արարատյանը կարողանում է վարպետորեն կապակցել իր կյանքի պատկերները էպոխայի ընդհանուր նկարագրին։ Այսպես է նա, երբ հաղորդում է իր մոր պատմությունը և կամ նկարագրում իր ճանապարհորդություններն ու թափառումները։

---

[10] Там же.

[11] Там же.

[12] Там же. ст. 101.

[13] Վաղարշապատեցի Հարություն Արարատյանի կյանքը, թարգման. Գ. Պ., Թիֆլիս, 1892, էջ 66։

«Կյանքի» սկզբում Արարատյանը պատմում է իր տատի գերի տարվելու և նրա աղջկա (այսինքն իր մոր) Զոլախ բեկի մոտ ութ տարի ապրելու ու վերջապես քրիստոնեության դիրքը դառնալու ոչ այնքան հավանական, բայց հետաքրքիր և աշխույժ պատմությունը։ Սյուժետային այս հորինվածքը անհրաժեշտ է եղել Արարատյանին պատկերելու 1750—1770-ական թվականների անդրկովկասյան անցքերը, Հերակլի և Երևանի խանի փոխհարաբերությունները, 1779 թվականի վրաց արշավանքը Երևան, Սիմեոն կաթողիկոսի հաշտարար միջնորդությունը պատերազմը կանխելու համար և այլն։ Որպեսզի իր նկարագրությունները միանգամայն արժանահավատ աղբյուր համարվեն պատմության համար և որպեսզի ոչ մի տարակույս չլինի, թե նրանք հորինաբանության արդյունք են, Արարատյանը դիմել է նորից մեմուարին, ինքնակենսագրությանը, այց արդեն իբրև պատմող հանդես բերելով ոչ թե իրեն, այլ իր մորը, որին ծանոթ է եղել ինքը՝ Սիմեոն կաթողիկոսը։ Եթե Արարատյանի մոր պատմությունը դուրս բերվի նրա մեմուարներից և ներկայացվի առանձին, ապա այն կարելի կլինի դիտել որպես յուրահատուկ գեղարվեստական մի ստեղծագործություն։ Երբ հետաքրքիր ու լավ գրված այդ հատվածը ինքնակենսագրական պատմվածքի առաջին նմուշն է հայ գրականության մեջ։

Վրաստան կատարած իր ճանապարհորդության ընթացքում Արարատյանին հուզում են բոլորովին նոր խոհեր ու ապրումներ։ Ճանապարհները լի են հայ և թուրք փախստականներով. սրանք գնում են Հերակլի երկիրը, որպեսզի փրկվեն Աղա Մահմեդ խանից։ Սոված և ուժասպառ, առանց պարենի նրանք առաջ են շարժվում, իրենց հետևից միայն դիակներ թողնելով. «...դրանից երկօրյա ճանապարհի ամբողջ տարածությամբ օդը այնպես ծանրացել էր, որ մենք հազիվ էինք կարողանում տանել այն»[14]։ Բայց ահա զինավառյալ Թիֆլիսը. գինի են խմում կամավորները, հանդիսավոր զորաբերթով քաղաք են մտնում Իմերեթիայից օգնության եկած զորքերը. մարդիկ իրարանցման մեջ են. վաճառականները հավաքում են իրենց ունեցվածքը. լսվում է, որ Շահը գրավել է Շուշին և ահա ուր որ է կհասնի Թիֆլիս։

Արարատյանի նկարագրությունները պատմականորեն ճշմարտացի են։ Վրաց և ռուս բազմաթիվ աղբյուրներ լրացնում և հաստատում են դրանք։ Բայց Արարատյանը միայն չի արձանագրում կատարված փաստը, նա նկարագրում է, և այս է, որ նրա նկարագրություններին տալիս է գեղարվեստական արժեք, մի առավելություն, որով և նրա մեմուարները ստանում են պատմագեղարվեստական երկի նշանակություն։

Արարատյանի նկարագրությունները աչքի են ընկնում ոչ միայն իրենց պատկերավորությամբ. նրանց մեջ երբեմն կարելի է հանդիպել մանրամասների, որոնք ծայր աստիճան հետաքրքիր են հեղինակին լմբռնելու իմաստով։ Այսպես, Արարատյանը պատմում է, որ ինքը տեսել է պարտված Հերակլին, մի ոչխարի մորթի ուսերին գցած, իր հայ խոհարարի պաշտպանության ներքո. «Իմանալով, որ Հերակլ թագավորը գտնվում է հենց այստեղ, Անանուրում, ես որոշեցի անմիջապես գտնել նրան»,— և նկարագրում է ավերակ եկեղեցու պատի տակ նստած Հերակլին։ —Հզոր և ինքնիշխան Հերակլը, որ 40 տարի երկիրը պաշտպանում էր թշնամիներից, ընկավ իր ստրուկի՝ Թահմազ Կուլի խանի ներքինու ոտքերի տակ, որովհետև վրաց իշխանները անմիաբան էին

[14] Жизнь Артемия Араратского. СПб, 1813, ч. I, ст. 283.

և վճռական մոմենտին օգնության չհասան նրան[15]։ Հնարավոր է, որ նա երբեք չի տեսել Հերակլին, հնարավոր է և այն, որ նա, ինչպես շատ այլ դեպքերում, սեփական նկատառումները հաղորդելու համար, հորինում և ստեղծում է քիչ հավանական, համենայն դեպս ոչ պատմական նկարագրություններ, բայց կարևորն այստեղ այն է, որ նրա հորինվածքները սերտորեն միաձուլված են նրա ամբողջ աշխարհայացքի, նպատակների, ինչպես նաև դարաշրջանի մարդկանց մի որոշ մասին հիստ հատկանշական տրամադրությունների հետ, մի բան, որ վերջին հաշվով չի կարող հսկայական պատմահանաչողական արժեք չունենալ։ Յուրաքանչյուր մեմուարիստ այսպես թե այնպես միշտ չէ, որ հավատարմություն է հանդես բերում պատմության նկատմամբ։ Ենթարկված լինելով իր դասակարգի ընդհանուր սոցիալ քաղաքական մտահայացքին, նա պատմությունը վերապատկերում է այդ նույն մտահայացքի սահմաններում, առանց խորշելու բացթողումներից, հորինումից կամ միտումնավոր չափազանցություններից, որովհետև դրանք այնպես, ինչպես քաղաքական հանդամանքների դիվանագիտական մեկնաբանությունները, ծնունդ են առնում տվյալ դասակարգի սոցիալ պատմական շահերի անմիջական ու կոնկրետ հաշվառումից։

Արարատյանը 1796 թվականի դեպքերի մասին գրում էր 1813 թվականին։ Այդ ժամանակ սկսվել էր ռուս-պարսկական պատերազմը և այս անգամ ավելի մեծ ծավալով ու հեռանկարներով։ Արարատյանը հասկանում էր ստեղծված իրադրության ամբողջ արժեքը հայ ժողովրդի մոտալուտ ազատագրության համար։ Եվ նա իր գրքով գալիս էր համոզելու քաղաքական ու ռազմական գործիչներին, որ ռուսական բանակի համար շատ հեշտ է պարսկական խանությունների գրավումը։ «Ռուսական բանակը,—գրում է նա 1796-ի նահանջի առթիվ,—կարող էր առանց որևէ դիմադրության առաջ շարժվել Պարսկաստանի խորքերը, որտեղ նրան ցանկալի էր։

...Ինքը Շահը բոլորովին պատրաստ չէր և չէր կարող դուրս բերել այնպիսի ուժեր, որոնք կարողանային դիմադրավել ռուսական զորքերին։ Ավելին. նրանք (պարսիկները.—Կ. Դ.) չունեն կամ համենայն դեպս այն ժամանակ չունեին հրետանի, որից նրանք սարսափելի վախենում են»[16]։ Ուշադրավ է, որ այստեղ Արարատյանը պարսկական բանակի հրետանի չունենալու հանգամանքը նշում է որպես առկա փաստ։ Սա վկայում է, որ նա գրում էր ոչ միայն ի սեր պատմության։ Այստեղ երևում է նաև իր ժամանակի քաղաքական անցուդարձերով շահագրգռված մարդը, որի համար անցյալ եղելությունների վերապատմումը որոշ քաղաքական տեսակետի պաշտպանության, առաջքաշման և հիմնավորման միջոց էր։ Նկարագրելով Դերբենդի գրավումը ռուս զորքերի կողմից, Արարատյանը բավական մանրամասնորեն անդրադառնում է հայերի ռուսներին ցույց տված օգնությանը. նա, ինչպես Բուտկովը, պնդում է, որ Դերբենդի առումը տեղի ունեցավ գրեթե առանց արյունահեղության, շնորհիվ տեղի հայերի ցուցաբերած անձնվեր գործողությունների։ Նրանք բռնեցին և գլխավոր հրամանատարին հանձնեցին Շեյխ Ալի խանի սուրհանդակներին, որոնք ուղևորվում էին Բաքու և Ղուբա՝ պաշարված քաղաքին ռազմական օգնություն հասցնելու համար։ Նրանք ցույց տվեցին քաղաքի գլխավոր

[15] Там же, ч. II, ст. 45—46.
[16] Там же, ч. II, ст. 167—168.

սմրությունների ճիշտ տեղը, որոնց գնդակոծմամբ հնարավոր դարձավ մեկ օրվա մեջ ջախջախել բերդի պաշտպանական հզորությունը։ Ռուսական զորքերի առաջխաղացումը Ղուբա, Ղարաբաղ, Բաքու կատարվեց անսպասելի հաջողությամբ և առանց նկատելի կորուստների։ Դրա պատճառը, ինչպես ցույց է տալիս Արարատյանը, ամենից առաջ պարսկական միասնական պետության բացակայությունն էր, խաների լուրջ տարաձայնությունները և աշխատավոր ժողովրդի համակրանքը ռուսների նկատմամբ։ Արարատյանը ինչպես իր մեմուարներում, այնպես էլ նամակներում միշտ էլ արծարծել է ռուս և Կովկասյան ժողովուրդների բարեկամության հարցը, մասնավորապես հայերի, որոնք իրենց ազատագրման ամբողջ հույսը և հեռանկարները կապել էին ռուսների հաղթական առաջխաղացման հետ։ Արարատյանը ջերմորեն սիրում էր ռուս ժողովրդին, նրա մեծ և հիանալի հայրենիքը։ Ահա նրա առաջին տպավորությունը Պետերբուրգից. «Մայրաքաղաքի գեղեցկությունն ու վեհությունը, վեհորեն ընթացող Նեվայի հորդառատ ջրերը ինձ մեծագույն հիացմունք պատճառեցին. փայլատակեց հույսի լուսավոր շողը, իսկ նախազգացումը հավաստիացնող ձայնով ասաց ինձ—այստեղ դու կգտնես քո հոգու խաղաղությունը և քո բարօրությունը»[17]։ «Ռուսաստանը իմ իսկական հայրենիքն է»,—միշտ էլ ասում էր նա, ճշմարիտ հայրենասերի խանդաղատանքով։

Պետք է նկատել, որ Արարատյանը իր մեմուարները հայերենից ռուսերեն էր թարգմանել ռուս ընթերցողի համար։ Եվ դա հասկանալի է։ Արարատյանը, ինչպես և նրան ժամանակակից հայ գործիչներից շատերը այն հայացքին էին, թե պետք է հայ կուլտուրան և պատմությունը, այսպես ասած, ժողովրդականացնել ռուսների մեջ, ցույց տալ հայ ազգի անցյալն ու ներկան, նրա հինավուրց հրաշակերտները և խեղճությունը, ավերակների միջից հառնող դյուցազնության վաղընջական պատկերները, և սոցիալական թշվառության դժոխային մանրամասները։ Այդ կարող էր ոչ միայն հետաքրքրություն, այլև քաղաքական շահագրգռություն առաջացնել մի ժողովրդի նկատմամբ, որ ցանկանում էր հատկապես Ռուսաստանի օգնությամբ ազատագրվել օտարների ճնշումից։ Ստեղծված պատմական իրադրությունը արդարացնում էր այդ հայացքը, քանի որ Ռուսաստանի քաղաքական շահերը ըստ էության զուգադիպում էին հայերի ազգային շահերին։ Եվ դրա համար էլ Արարատյանը իր գրքում բերում է Հայաստանի պատմական վայրերի ու կոթողների վերաբերյալ բազմաթիվ տեղեկություններ, վերապատմում ժողովրդի զրույցները և ավանդությունները, գնահատում դրանք, երբեմն տալիս իր մեկնաբանությունները։ Յուրաքանչյուր հնամենի բերդ, փոքրիկ խաչքար, մատուռ, եկեղեցի, քարակոփ պարսպի մնացորդ, խարխուլ վանք, մի ձորակ կամ ժայռափոր քարանձավ իր անվան հետ, իր նշանակության շուրջը մի պատմություն ունի հյուսած, մի լեգենդ, մի զրույց, որ ժողովուրդը և դարերը բերել հասցրել են ներկային։ Պատմել այդ բոլորի մասին, հաղորդել այն օտար ընթերցողին, նշանակում էր ներկայացնել նույն այդ ժողովրդին, նշանակում էր պատմական անցյալը, որի լեզուն իր հուշարձաններն են, դարձնել խոսուն, ինքն իր մասին վկայող։ Դրա շնորհիվ մի օտար ժողովրդի աչքում կբարձրանա իր ժողովուրդը, նրա պատմությունը, նրա ստեղծագործ հանճարի հմայքը։ Այս էր Արարատյանին առաջնորդող սկզբունքը։ Միաժամանակ պետք էր ցույց տալ, թե ի՞նչ է այդ հին,

[17] Там же, ст. 259

բայց մեծ ժողովրդի ներկան, ի՞նչ տեսք ունի այն, որո՞նք են նրա համընդհանուր պատկերը բաղկացնող հիմնական տեսարանները և արդյոք կա՞ն այդ տեսարանների մեջ միմիթարական կամ ոգևորող պատկերներ, և եթե չկան, ապա ի՞նչն է դրա պատճառը, որոնք են խոչընդոտները և կամ ինչի՞ց է առաջացել այդ աննախադեպ անկումը։ Երկու դեպքում էլ նպատակը միակն էր՝ այն մասշտաբի հարց դարձնել Հայաստանի ու հայ ազգի ազատագրության խնդիրը, մասսայական հետաքրքրություն առաջացնել այդ հերոսական ժողովրդի պատմական բախտի նկատմամբ։

Նախաաբովյանական շրջանի հայ գրականության մեջ, էմինից հետո, Արարատյանը երկրորդ հեղինակն էր, որն իր անձնական կյանքի պատմությունը դարձնում էր միջոց այն մեծ պատմական շարժմանը մասնակցելու համար, որ սկսել էր հայ ժողովուրդը հանուն իր ազատագրության։ Գրական այդ ձևի առաջացումը կապված էր պատմահասարակական այն նոր պայմանների հետ, որոնք մի կողմից մատնանշում էին միջնադարյան-ֆեոդալական հարաբերությունների քայքայումը և մյուս կողմից մարդկանց սոցիալ-քաղաքական նախկին հայացքների հեղաշրջման անհրաժեշտությունը։ Ազգային շարժումը, իր էությամբ բուրժուական լինելով, իր հետ բերեց լուսավորության և ազգային վերածնության նոր առաջադիմական իդեաներ, որոնք XVIII դարի երկրորդ կեսից սկսած կազմեցին քաղաքական և հրապարակախոսական գրականության հիմնական բովանդակությունը։ Գեղարվեստական գրականությունը, այս շրջանում (հայ իրականության մեջ) դեռևս ի վիճակի չէր պատասխան տալու այն բոլոր հարցերին, որ առաջադրում էին ստեղծված պատմական պայմանները։ Ժամանակը պահանջում էր ինչ որ նոր և խորապես տենդենցիոզ գրականություն, մի գրականություն, որ դներ այն հարցերը, որոնք մշակվել էին ազգային շարժման գաղափարահայ գործիչների կողմից (հրապարակախոսական և պատմական գրականություն), և շարունակվում էին մշակվել պատմական յուրաքանչյուր իրադարձության ազդեցությամբ, մի խոսքով առաջացել էր «ժամանակակից առաջին գրականության» (Էնգելս) պահանջը՝ միջնադարին հակադրվող և ազգի կենսական շահերին համապատասխան։ Այդպիսի գրականության առաջացումը չէր կարող միանգամից տեղի ունենալ։ Դրա համար ամենից առաջ անհրաժեշտ էր ազգային շարժման գոնե մասնակի հաղթանակը, այսինքն Հայաստանի ազատագրումը և նրա միացումը Ռուսաստանին։ Իսկ մինչ այդ սոցիալ-քաղաքական հարցերը, ազգային ազատագրական պայքարի ամբողջ ընթացքում, լուսավորական-դեմոկրատական իդեոլոգիան արտացոլվեցին մեմուարների, ճանապարհորդական նոթերի և օրագրերի մեջ։ Եվ դա հասկանալի է. մեմուարները, ճանապարհորդական հիշատակարանը, օրագիրը գրական այնպիսի ձևեր են, որոնցում եղած տենդենցիոզությունը, կյանքի իրական վերարտադրությունը և գեղարվեստական տարրը հնարավորություն են տալիս որոշ պայմաններում (ինչպիսին էր XVIII դարի վերջը և XIX դարի սկիզբը հայ իրականության մեջ) և որոշ ժամանակ կատարելու այն դերը, որ նշված էր գեղարվեստական գրականության համար։ Այս դեպքում հատկապես կարևոր նշանակություն է ստանում մարդու անձնական կյանքի պատմությունը, որովհետև այն ձուլված լինելով էպոխայի հասարակական ու քաղաքական անցուդարձերի հետ, արտահայտում է տիրապետող սովորականը և այն առանձնահատուկը, որով աչքի է ընկել նույն այդ էպոխան։ Մեմուարը դառնում է ժամանակի հասունացած հարցերին պատասխանող այն միջոցն-

րից սեկը, որը շատ սուբյեկտիվ բան ունենալով իր մեջ, այնուամենայնիվ քաղաքական պայքարի զենք է, այնպես, ինչպես ներքին հակասություններով ու դրանց խիստ բախումներով հարուստ ժամանակաշրջանում ստեղծված յուրաքանչյուր գեղարվեստական ստեղծագործություն։ Մյուս կողմից, անմիջականորեն կապված լինելով հրապարակախոսական և պատմական գրականության հետ, և մեծ չափով ազդված լինելով նրանից, մեմուարները առավել հեշտությամբ էին պրոպագանդում և մասսայականացնում ազգային շարժման գաղափարախոսությունը, որովհետև նրանց գրական ձևը իրոք տալիս էր այդ հնարավորությունը։ Մեմուարները բերեցին առաջին գրական պորտրեները, նրանցում երևացին կենդանի մարդիկ իրենց վարք ու բարքով, սոցիալական հոգեբանությամբ, գործողություններով։ Ինքնին հասկանալի է, որ ժողովրդական կենցաղի պատկերները, դեպքերի շատ հաճախ վիպականացված նկարագիրը, սյուժետային բազմազանությունը և վերջապես պատմական եղելությունների հետաքրքիր վերապատմումը պետք է, որ մեծ հետաքրքրություն առաջացնեին մեմուարների նկատմամբ։ Դրանով պետք է բացատրել, ի միջի այլոց, Արարատյանի մեմուարների չափազանց լայն տարածումը XIX դարի առաջին կեսին։

Արարատյանի «Կյանքը» բացվում է մի առաջաբանով, որտեղ հեղինակը տալիս է իր հուշերի հրատարակման վերաբերյալ անհրաժեշտ բացատրություններ։ Նույն առաջաբանում ի միջի այլոց, ասված է. «Հրատարակելով այս հուշերը, ես իմ պարտքն եմ համարում նախազգուշացնել ընթերցողներին, որ իմ կյանքի գրքի մեջ նրանք չեն կարող գտնել ոչ մի տեսակի հռետորական զարդարումներ, թեև կային տեղեր, որտեղ կարելի էր այդ բանն անել։ Ես գրել եմ միայն այն, ինչ ինձ հետ իրականում պատահել է, ոչ մի այնպիսի խոսք չավելացնելով, որը ասված չի եղել և դեռ աշխատել եմ հնարավորին չափ ծածկել շատ բան»[18]։ Ուրեմն Արարատյանը կողմնակից է իրականության, ժամանակակից տերմինով ասած, ռեալիստական պատկերմանը, դեմ՝ կեղծ պաթետիկ գունազարդումներին, մեծամիտ ինքնագովությանը և այլն։ Այս նշանակում է, որ Արարատյանի համար ամենաղլխավորը պատմության և պատմականի անսքող, ճշմարտացի վերարտադրությունն է։ Ունենալով նման հայացք և ստեղծագործական սկզբունք, Արարատյանը աշխատել է գտնել դրանց համապատասխան գրական ձևեր ու հնարանքներ։ Գրական ձևը տվյալ դեպքում մեմուարն է, ինքնակենսագրությունը, իսկ սա իրականին, պատմականին հավատարիմ մնալու և այն վերարտադրելու առավել մեծ հնարավորություններով օժտված ձևերից մեկն է։ Մեմուարը վերարտադրում է իրոք պոյություն ունեցած եղելությունների ու հանգամանքների մի մեծ ամբողջություն, որի մեջ անձնական կյանքի մի շարք մոմենտներ միաձուլված են հասարականին և ըստ ամենայնի նրա կոլորիտն ունեն։ Մասնավորի մեջ արտահայտված ընդհանուրը, անձնականի մեջ դրսևորված հասարակականը, իհարկե, համընդհանուր պատմական կյանքի միայն մեկ կողմն է, միայն մեկ հատվածը և ոչ երբեք նրա ամբողջությունը։ Բայց հենց դրա շնորհիվ էլ մեմուարի մեջ արտահայտվում է իրականի և պատմականի միասնությունը։ Հենց այս իմաստով, ինչպիսին էլ լինի մեմուարների ստեղծագործական մեթոդը, այնուամենայնիվ, նա այսպես թե այնպես ավելի մոտ է կանգ-

[18] Там же, 1813, ч. I, от издателя

նում իրականությանը, և վերարտադրվում է այն՝ ավելի քիչ դիմելով պոետական հնարամտություններին և երևակայությանը (այն ինչ Արարատյանն անվանում է հռետորական զարդարումներ)։ Այստեղից էլ բխում է մեմուարիստի ձգտումն ամեն կերպ ճշմարտապատում դարձնել իր նկարագրությունները, վկայություններ բերել, հաճախ հիշատակել ժամանակակից և պատմական աղբյուրներ, մի խոսքով մասնավոր կյանքի հանգամանքները մոտեցնել պատմական իրականությանը և համապատասխան դարձնել նրան։ Արարատյանը մեկն է այն մեմուարիստներից, որի համար գերադասելի է լինել տարեգիր-պատմիչ, քան հուշագրող մեմուարիստ։ Այդ պատճառով նա ամենուրեք աշխատել է իր անձնական կյանքի դրվագները զուգակցել պատմականին կամ դարձնել նրա մի մասը։

Եթե այդ զուգակցման համար անհրաժեշտ դրությունները պակասում են, այսինքն անձնական կյանքի դրվագները և պատմական իրադարձությունները ուղղակիորեն չեն կապվում միմյանց, Արարատյանը ստեղծում է տեսարաններ, որոնց դասավորում է այնպես, որ այդ կապը դառնում է միանգամայն որոշակի։ Այսպես, օրինակ, իր հաղորդած փաստերն ու տեղեկությունները վավերական և ճշմարտապատում դարձնելու նպատակով Արարատյանը դուրս է բերում մի անձնավորություն, որը որպես ականատես պատմում է անցյալի պատմական իրադարձությունների մասին (այսպես է Արարատյանի մոր պատմությունը)[19]։

Այս գրական հնարանքը որքան էլ նաիվ, բայց և այնպես ուներ մի շատ արժեքավոր կողմ. այդ այն էր, որ պատմական անցյալը վերարտադրվում էր որոշ վիպականացմամբ, մանավանդ, երբ ականատես-հուշապատմողը իր արկածները ներկայացնում էր խիստ հետաքրքրաշարժ և երբեմն էլ ծայրահեղ ռոմանտիկ գույներով։ Պատմագրական այդպիսի հորինվածքները ավելի շուտ էին հասնում ժողովրդին և դառնում նրա սեփականությունը։

Արարատյանը հաճախ ավանդության սյուժեն օգտագործում է իր ապրած իրականության մի քանի կողմերը բացահայտելու համար։ Խնուսի հայ քահանայի աղջիկը, որին բռնությամբ կնության էր վերցրել տեղի թուրք փաշան, մի քանի տարի հարեմում տառապելուց հետո, հաջողեցնում է փախչել իր նախկին ամուսնու հետ և հասնել Վաղարշապատ։ Զարմանալի գեղեցիկ ու քնքուշ էր Մանուշակը, արտևանունքները սև էին ու սրածայր, աչքերը ծովի պես թախծոտ, «Մեր գյուղի իշխանները,— պատմում է Հարությունը,— և առհասարակ նրանք, ովքեր յուրյանց հարստությունով համարված էին մեզանում

---

[19] Անցյալի մեր քննադատներից մեկը (Արիստակես Եպիսկոպոս Սեդրակյան) նման հորինվածքների հանդիպելով Արարատյանի «Կյանք»-ում, նրան բախտախնդիր և միստիֆիկատոր է համարել, չալարելով մի ամբողջ գիրք գրել այդ բանն ապացուցելու համար (տես, Հարություն Արարատյանի կեղծիքը. գրեց Ա. Ե. Ս, Բաքու, 1891 թ.)։ Քննադատին առաջնորդող նպատակը եղել է հայ եկեղեցու շահերի պաշտպանությունը։ Արարատյանին պատմության կեղծարար դուրս բերելով, նա դրանով ուզում էր ժխտել այն հուժկու քննադատությունը, որ իր գրքում ծավալել էր Արարատյանը հայ եկեղեցու և հոգևորականության դեմ։

Հատկանշական է, որ այդ նույն հնարանքը 1860-ական թվականներին օգտագործել է Գալուստ Շերմազանյանը իր «Ճանապարհորդություն Հայաստանումը» (Կռունկ, 1863, № 3) պատմագրական երկի մեջ։ Նախավկա վանքի շրջակա քարանձավներում Շերմազանյանը հանդիպում է 90-ամյա մի ճգնավորի։ Սա որպես ականատես ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրում է Աղա Մահմեդ Խանի Վրաստան կատարած արշավանքը։

ուժի տեր մարդիկ, Մանուշակի մեր գյուղը ոտ դրած օրից անդադար աշխատել էին նրա բարեհաճ համակրանքին արժանանալ»[20]։ Մի գիշեր էլ նրանցից մի բանիսը «հավաքվում են և գալիս մտնում այն տունը, ուր Մանուշակն ու յուր ամուսինն էին ապրում։ Նրանք դռները կոտրատում են, և առանց նրա համաձայնությանն սպասելու, բռնաբար բավականություն են տալիս իրենց չար տրոփանքին»[21]։ Մանուշակը այլևս չէր կարող մնալ Վաղարշապատում։ Նա ծածուկ հեռանում է գյուղից և գնում Բայազետ, ուր շուտով ընկնում է տեղի փաշայի ձեռքը, որը և աշխատում է դավանափոխ անել նրան։ «Մանուշակը մերժեց ամենը՝ հարստություն, սեր և սուտ Մարդարեին»[22]։ Մանուշակին դատապարտում են քարկոծության։ «Նույն գիշեր Մանուշակի նահատակված տեղը լույս ծագեցավ»[23]։ Այս տեսիլքից սքանչացած մահմեդական և քրիստոնյա ժողովուրդը Մանուշակի դին տեղափոխում են Ծիրանավոր եկեղեցու բակը և թաղում այնտեղ»։ «Ես կամեցա անպատճառ անձամբ ստուգել պանդոկապետի հաղորդած տեղեկությունը. մյուս օրը գնացի Մանուշակի սպանության տեղը և իսկապես, նորի մեջ գտա շատ արյունաթաթախ քարեր»[24]։ Դժվար չէ կռահել, որ Վաղարշապատի հարուստների նոզկալի վարքագիծը մերկացնելու համար է Արարատյանը որպես եղելություն պատմել պանդոկատիրոջ զրույցը։

Պատմական իրադարձությունների տենդենցները ավելի ցայտունորեն ցույց տալու համար Արարատյանը հաճախ սրում, չափազանցնում է եղելությունների իրական գույները, հատկապես, երբ ներկայացնում է անարդարությունը, կեղծիքը, շահագործման եղանակները, բիրտ ուժի կամայական գործողությունները և այլն։ Այդպես է տրված Էջմիածնի հոգևորականության նկարագիրը, հարուստների, կառավարիչների ու ստարշինաների վարք ու բարքի, գործողությունների՝ տիպանկարը։ Չափազանցումը, խիստ սև գույները, մարդկանց արտակարգ հրեշավորության ընդգծումը Արարատյանի համար եղել է միջոց, իր ապրած կյանքը պատկերելու այնպես, որպեսզի մարդիկ ավելի շատ ափսոսանք զգան իր ճակատագրի, իր անձի համար, որպեսզի նրանք, ինչպես ինքը, ատեն խավարի ու տգիտության այդ աշխարհը և տեսնեն, որ մարդ արարածը «տարաբախտաբար ավելի հակամիտ է դեպի չարությունը, նախանձը, ատելությունը և դեպի ամեն տեսակ հանցանքները»[25]։ Հենց դրա համար էլ Արարատյանը պատմում է այն ամենը, որ այլ դեպքերում կարող էր նվաստացուցիչ և իրոք վիրավորական լինել իրեն՝ պատմողի համար։ Դրանով Արարատյանը ցույց էր տալիս, թե տաղանդը, լուսավոր մարդը, բարձր անհատականությունը ինչպես կարող էր ծաղրվել ու ետին ծայր թշվառության հասնել վայրենի բարքերի ու սոցիալական աղաղակող անարդարությունների այդ երկրում։ Արարատյանը իրեն հակադրում է իր միջավայրին. նա բարձր է կանգնած նրանցից իր անհիշաչար ու առաքինի նկարագրով, իր ինտելեկտուալ կարողություններով, մերձավորին, ընկածին անվերապահորեն օգնելու համոզմամբ և ձգտումով։ Այդ պատճառով նա միշտ էլ կոնֆլիկտի մեջ է իր շրջապատի հետ, նա չի հաշտվում նրա հետ, ըմբոստանում է, քննադատում, ծաղրում, բայց և

[20] Հայություն Արարատյանի կյանքը, Թիֆլիս, 1894, էջ 109։
[21] Նույն տեղում, էջ 110։
[22] Նույն տեղում, էջ 111։
[23] Նույն տեղում, էջ 111։
[24] Նույն տեղում, 1892, էջ 11[illegible]։
[25] Նույն տեղում, էջ 101։

անխուսափելիորեն պարտվում, որովհետև միջավայրը կայուն է, դիմացկուն, հովանավորված ուժի ու կամայականության օրենքներով։ Արարատյանը իր նպատակներին մեծ մասամբ հասնում է չափազանցնելով, սրելով շրջապատի ու իր միջև եղած այդ կոնֆլիկտը։ Մարդկային հարաբերությունները նա դարձնում է խիստ պարզ, ավելի ճիշտ ցուցադրում միայն այն կողմերը, որը պետք է վերացնել կամ խրախուսել։ Այդ պատճառով էլ նա նենգամտության ու առաքինության, խորամանկության ու պարզասրտության, շահամոլության ու անկաշառության, չարի ու բարու հատկանիշները այնպես է բաշխում իր նկարագրած անձնավորությունների մեջ, որ մեկը դառնում է բոլոր չարությունների մարմնացում, մյուսը բոլոր առաքինությունների հրեշտակ։ Այս ուղղագծությունը ունի և՛ իր առավելությունները, և՛ իր թերությունները։ Սոցիալական կյանքի խստապարզ նկարագրությունները նրա մեմուարներում հաճախ նատուրալիստական են։ Այստեղ չկան ընդհանրացումներ, ինքնաբուխ էմոցիա, որ վարակեին իրենց անկաշկանդվածությամբ. չկան գույներ, որոնց ներդաշնակության մեջ թաքնվեր գեղարվեստական հաճույքը. չկան արտակարգորեն վսեմ զգացումներ, լայնարձակ խոհեր, որ կաշկանդեին ընթերցողին կամ թևավորեին նրան մի անհայտ երազանքով. մի խոսքով չկան տաղանդով ուրվագծված մարդկային անհատականություններ։ Իհարկե, սա գրական անփորձության հետևանք է, գեղագիտական անկարողության արտահայտություն։ Բայց այն, ինչ պարտադիր է բանաստեղծին, պարտադիր չէ մեմուարիստին։ Արարատյանը չի էլ ձգտում հասնել բանաստեղծականության։ Նրա համար կարևորը փաստի արձանագրումն է, թող այն լինի այլանդակ, որքան կարող է սև, նույնիսկ անդուն, միևնույն է, միայն թե փաստը, եղելությունը հասնի ընթերցողին՝ իր դարշելիության բոլոր մանրամասներով. Սերեբրովի ձին սատկել է ճանապարհին. Հարությունը կտրում է ձիու ականջները՝ տիրոջը ցույց տալու և արդարանալու համար. «Այդ ժամանակ,— պատմում է Արարատյանը,— նա (Սերեբրովը.— Կ. Դ.) բղավեց ինձ վրա և թքեց աչքերիս մեջ»[26]։

Արարատյանի ստեղծագործական մեթոդի այս առանձնահատկությունները ցուցադրում են հայ նոր գրականության կազմավորման էպոխայում գրական կուլտուրայի վիճակը։

Հ. Արարատյանի մեմուարները անկասկած հայ նոր գրականության առաջին նվաճումներից են։

[26] Жизнь Артемия Араратского. СПб. 1813, часть II, ст. 194.